УДК 94(470)«1914/1917»
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-2-4

Олександр КАДОЛ,
orcid.org/0000-0001-6567-6878
кандидат історичних наук,
доцент кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти
Криворізького національного університету
(Кривий Ріг, Україна) aleksandr_kadol@knu.edu.ua

ІМПЕРСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В АНТИНІМЕЦЬКІЙ КАМПАНІЇ ЦАРИЗМУ, 1914–1917 РР.

У статті вивчається державний націоналізм в системі імперської етнополітики царизму часів Першої світової війни. Особливу увагу автор приділяє вивченню антинімецької кампанії в російській імперії періоду від початку Першої світової війни до революції 1917 р. Це питання досліджується крізь призму діяльності правого радикального табору самодержавного політикуму (націоналісти, монархісти і «чорносотенці») та з'ясовується їхня роль як у шовіністичний пропаганді, так і в прийнятті репресивних рішень щодо німецької спільноти. Деталізовано розглянуто антинімецьку кампанію на всіх рівнях самодержавної влади від регіонального до центрального. Проблематика так званого «німецького питання» розглянуто у взаємозв'язку державної влади самодержавства та громадськості. Особливу увагу приділено виявленню механізмів розпалювання германофобії на шпальтах преси, в публічній політиці та адміністративно-політичних рішеннях на місцях компактного проживання німецької громади в українських губернія. Розглянуто взаємозв'язок антинімецької кампанії в проявах регіональної політики та вищої царської влади тощо. З'ясовано, що вагому роль в розпалюванні шовіністичних настроїв суспільства зіграли суто меркантильні інтереси експропріації німецьких земель колоністів-поселенців в Україні. Розглянуто концепцію праворадикальні політичні сили періоду Першої світової війни. Виявлено, що в ході подібної антинімецької політичної, економічної та соціально-культурної кампанії, в осередку праворадикального табору виокремилися організації суто антинімецького шовіністичного направлення.

Виявлено тісний зв'язок між карально-репресивним апаратом самодержавства та успішною діяльністю націоналістичної пропаганди. Доведено, що антинімецька кампанія в самодержавній імперії була ознакою часу в загальному річищі історії Першої світової війни. Проте, на відміну від західних країн, російський варіант антинімецької кампанії мав значно радикальніший характер шовіністичного забарвлення.

Ключові слова: *імперський націоналізм, антинімецька кампанія, карально-репресивний апарат самодержавства, шовіністські настрої, Перша світова війна, регіональна політика, німецька спільнота.*

Oleksandr KADOL,
orcid.org/0000-0001-6567-6878
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Professional and Social and Humanitarian Education
Kryvyi Rih National University
(Kryvyi Rih, Ukraine) aleksandr_kadol@knu.edu.ua

IMPERIAL NATIONALISM IN THE ANTI-GERMAN CAMPAIGN OF CZARISM, 1914–1917 RR.

The article studies state nationalism in the system of imperial ethnopolitics of tsarism during the First World War. The author pays special attention to the study of the anti-German campaign in the Russian Empire from the beginning of the First World War to the revolution of 1917. This issue is investigated through the prism of the activities of the right-wing radical camp of autocratic politics (nationalists, monarchists, and "Black Hundreds") and their role in both chauvinistic propaganda and in making repressive decisions regarding the German community is clarified. The anti-German campaign at all levels of autocratic power, from regional to central, is examined in detail. The problems of the so-called "German question" are considered in the relationship between the state power of the autocracy and the public. Particular attention is paid to identifying the mechanisms of inciting Germanophobia in the columns of the press, in public policy and administrative and political decisions in places of compact residence of the German community in Ukrainian provinces. The relationship between the anti-German campaign in the manifestations of regional politics and the supreme royal power, etc., is considered. It was found out that the purely mercantile interests of the expropriation of the German lands of the colonist-settlers in Ukraine played an important role in igniting the chauvinistic sentiments of the society. A close connection between the punitive and repressive apparatus of the autocracy and the successful activity

of nationalist propaganda was revealed. It has been proven that the anti-German campaign in the autocratic empire was a sign of the times in the general history of the First World War. However, in contrast to Western countries, the Russian version of the anti-German campaign had a much more radical, chauvinistic character.

Key words: *imperial nationalism, anti-German campaign, punitive and repressive apparatus of the autocracy, chauvinist sentiments, the First World War, regional politics, the German community.*

Постановка проблеми. Мілітарний період існування імперії самодержавства в 1914–1917 рр. в цілому випадає з концепції вітчизняної історіографії, оскільки довгий час розглядався суто як історичний пролог революцій 1917 р. Разом з цим час, у який жила Романівська монархія, представляється цілком самодостатнім і цілісним періодом, зокрема, української історії, як ніколи насиченим міжетнічними конфліктами, боротьбою за владу і кризою самодержавства. Однак криза – це ще не занепад, тому важливо питання, чи були інші, окрім відомих, альтернативи у 1914–1917 рр. і яку роль у процесі розпаду імперії зіграла царська етнополітика?

Дослідження самодержавного націоналізму в концепції імперської етнополітики воєнного часу дозволяє відповісти на поставлене запитання.

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю наукового визначення щодо спільності історичної спадщини імперії царизму та розкриттям зародження ідеології так званого рашизму ще в часи Першої світової війни.

Аналіз досліджень. Найбільш унікальні дослідженнями імперського націоналізму, зародження російського фашизму висвітлено в наукових роботах британського та американського історика У. Лакера (Laqueur et al., 1993), американського історика Еріка Лора (Lohr et al., 2003). Роботи А. Зорика А. (Зорик, 2002), Д. Шпака (Шпак, 2023: 49–53), Ф. Фукуями (Фукуяма, 2018: 135–137), Л. Жванко (Жванко, 2010), М. Шитюка (Шитюк, 2009), А. Каппелера (Каппелер, 2005) розкривають причини та наслідки імперського націоналізму часів Першої світової війни. Спектр історіографії проблеми досить широкий. Однак у сучасній українській історіографії відсутні праці, які б розкривали етнополітичну концепцію в системі координат «влада – суспільство – інородці» у 1914–1917 р. В наукових публікаціях не розглянуто в широкому контексті аналіз такого важливого суспільно-політичного явища, як імперський націоналізм та свідчення виникнення рашизму в часи Першої світової війни. Тому дослідження даної статті призначено на зменшення білих плям в дослідженні цього історичного процесу.

Мета статті – вивчення імперського націоналізму в антинімецькій кампанії царизму часів Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Звернемося до аналізу такого важливого суспільно-політичного явища, як імперський націоналізм.

Помітну роль у політичному житті імперської держави часів Першої світової війни відігравав праворадикальний табір, котрий не залишився осторонь від антинімецької кампанії. Навпроти, саме він задав темп багатьом радикальним пропозиціям, що висловлювала громадськість й які впроваджувало в життя царське керівництво. Особливо це стосувалося рішень царату в етнополітиці воєнного часу. Оскільки найбільш питома вага в імперському націоналізмі періоду мілітаризації (1914–1917 рр.) належала правомонархічному блокові й чорносотенному рухові, тому на аналізі його позиції з «німецького питання» варто зупинитися окремо.

До складу праворадикальної коаліції входив ряд міністрів (І. Г. Щегловітов, М. О. Маклаков, О. М. Хвостов), члени Державної Думи і Державної Ради, де права фракція становила більшість, ієрархи православної церкви (волинський архієпископ Антоній, саратовський архієпископ Гермоген, єпископ окупованої Галичини Євлогій), місцеві священики, провінційні монархічні діячі, представники регіональної влади, наприклад, катеринославское начальство В. А. Колобов і Г. Л. Тєрєнтьєв, військова еліта і частина чиновництва, аристократія (Урусов, Мєщерський, Шерємєтєв, Гагарін), монархічно налаштовані робітники, консервативна інтелігенція, значна частина населення, яка через свою політичну прихильність підтримувала державні ідеї православ'я, самодержавства і націонал-патріотизму. Але провідною силою були, звісно, дворяни-поміщики, частина церковної й державної еліти.

База «чорної сотні» являла собою, за висловом американського дослідника У. Лакера (Laqueur et al., 1993), «дивну суміш аристократії, відсталої частини дрібної буржуазії й потолочі великих міст» (Lohr et al., 2003). При цьому їхній вплив в українських губерніях був найбільш помітним.

Оскільки до війни праві сили досить лояльно ставилися до німецького населення, бачивши в ньому оплот царату, а такі впливові державні діячі, як С. Ю. Вітте, П. М. Дурново визнавалися германофілами, отже стати на цілковито протилежний шлях було не так легко. Тому активну

участь в антинімецькій кампанії вони починають приймати з 1915 р., що збіглося з початком загальнодержавної кризи в країні. Образ правих як переконаних германофілів і реакціонерів досить міцно затвердився в громадській думці.

У 1914 р. більшість правих лідерів розуміли, що росія не готова до повномасштабної війни, що будь-який збройний конфлікт між європейськими монархіями уможливлює загрозу політичної революції. Тому виступали за союз з Німеччиною і схвалення миру. Війну праві сили зустріли привітальними маніфестаціями, намагаючись отруїти аморфним шовінізмом народні маси (Зорик, 2011). Це ані трохи не заважало «русскому Знамени» висловлювати радість з приводу нальоту на Францію цепелінів, що несуть «до ста пудов полезного груза». Ця витівка викликала застереження з боку воєнної цензури, і праві зайнялися цькуванням «внутрішніх ворогів», тобто німців.

Цілком правильно охарактеризував ситуацію, що склалася навколо думської полеміки з «німецького питання», соціал-демократ М. І. Скобєлєв. Завдяки настільки вдало обраній темі правому таборові вдалося розгорнути активну суспільно-політичну діяльність, зв'язану з гоніннями на російських німців. Левина частка інформаційного впливу на громадську думку, спрямовану на поширення германофобії, належала саме їм. Праві винесли на думську трибуну класифікацію народів росії на благонадійний і неблагонадійні, чим проклали шлях погромам і цькуванню німців. Праві говорили про все, що можна було хоч якось залучити в обговорення «німецького питання» і тим самим спекулювати на антинімецьких настроях суспільства, які, об'єктивно визнати, були надзвичайно сильними. Говорилось щодо впливу Німеччини на російську промисловість, щодо долі іноземних підданих і німцях російського походження, щодо німців-колоністів і навіть приплюсували протестантів, німецьких і російських тощо.

Концепція «німецького засилля» і пропозиції репресій відбилися в програмних положення правих сил, ставши підсумком різного роду нарад і з'їздів, що проводилися по всій країні. Керівним мотивом була прихильність державним принципам самодержавства і православ'я. Проте на практиці це означало етнічний шовінізм. Зміст концепції розкривався в наступних положеннях:

– експропріація у власність селянського поземельного банку без відмінності виду власності земель німців-колоністів, а також поміщиків або орендарів, котрі дотримувались неправославних протестантських сповідань;

– всенародна боротьба зі шпигунством;

– знищення станової відособленості й привілеїв німців всієї країни; закриття німецьких шкіл, товариств, промислових підприємств, господарств;

– визнання державою протестантизму не християнською, а язичницькою релігією, що «доводять німці служінням золотому тельцеві, мілітаризмові»;

– заборона змішаних міжрелігійних шлюбів;

– заборона на державну службу для неправославних осіб з метою запобігання зрадництва німцями внутрішніми німцям зовнішнім і для спонукання німців, які мешкають у росії, асиміляції з нею;

– надання остаточного рішення «німецького питання» на розсуд царя.

Сміливість і радикальність подібної резолюції пояснюється тим фактом, що біля витоків антинімецької теми в правому русі знаходились впливові політичні фігури – міністр юстиції І. Г. Щегловітов, міністр внутрішніх справ М. О. Маклаков, сенатор О. О. Римський-Корсаков. Так, зокрема, резолюція Петроградської наради правих сил, що проводилася 21–23 листопаду 1915 р. під їхнім керівництвом, повідомляла:

– скасувати відособлене положення німецьких колоністів;

– визнати німців, що прийняли російське підданство після 1870 р., ворожими підданими;

– припинити натуралізацію;

– поширити чинність ліквідаційного закону 2 лютого 1915 р. на всю країну, підкорити його дії всі рухливі майна, у містах і сільських поселеннях, що належать підданим німецького походження ворожих Росії держав;

– утворити особливий земельний фонд для проведення земельної реформи;

– установити відсоткові грошові винагороди для чинів адміністрації й приватних осіб, котрі розкрили випадки приховання ліквідованого або секвеструємого німецького майна;

– конфіскувати німецькі промислові об'єкти і страхові товариства;

– призначати на державну службу, керуючись принципом конфесійної вибірковості;

– відчужити землі менонітів та інших сект, що не визнають військової повинності.

Резолюції з питань боротьби з «німецьким засиллям» були спрямовані урядові. Ця програма не мала декларативного характеру, а призивала до дій. Деякі з її положень були дійсно втілені в життя. Положення прийнятих резолюцій відбили думку всієї «вірнопідданої» росії, оскільки в нарадах брали участь праві й монархісти з усієї країни,

але найбільш сильні позиції посідали московські та столичні організації, а також представники кращих чорноземних кіл, тобто Південно-Заходу і Півдня імперії Романових.

Мабуть, із усіх суспільно-політичних сил вплив правих на антинімецьку політику царизму був найбільш відчутним. Особливо це помітно, коли питання стосувалося долі німецьких земель. Так, під впливом голови загальноросійської дворянської організації члена Державної Ради А. П. Струкова міністр внутрішніх справ М. О. Маклаков включив Катеринославську губернію в зону дій ліквідаційних законів. Хоча влада спочатку проектувала провести ліквідацію в районах, уразливих з воєнно-стратегічних розумінь відповідно до завдань «політики населення», тобто в межах західного прикордоння[17]. Однак, ця міра, припускалися праві, забезпечить російських поміщиків від аграрних заворушень на сто років. Оскільки Катеринославська губернія посідала одне з перших місць у росії за кількістю німецької землі, тому припускали ліквідувати більш 640 тис. дес. При чому здебільшого це були середні і великі маєтки. Для того щоб обґрунтувати необхідність проведення даної міри в тиловій губернії, «Особлива Нарада з німецького землеволодіння» на чолі особисто з міністром юстиції І. Г. Щегловітовим встановили, що Маріупольський повіт межує з Азовським морем. Тому, ґрунтуючись на цій божевільній ідеї, Катеринославську губернію віднесли до числа місцевостей, приналежних з погляду державної оборони особливій охороні від іноземної колонізації.

Як виявилося, праві з дворян найбільше послідовно відстоювали ідею рішення аграрного питання в роки війни за рахунок колоністських земель.

1 листопаду 1916 р. концепція «німецького засилля» відбилася в думській промові професора С. В. Лєвашова, основні ідеї якої зводилися до наступного:

– німці й вихідці з Німеччини володіють в країні найкращими землями;

– вони захопили у свої руки торгівлю і промисловість;

– німці російського підданства не можуть бути справжніми російськими патріотами, адже закон Німецького рейху про подвійне громадянство (70-ті рр. XIX ст.) унеможливлює їхню політичну лояльність по відношенню до росії.

Але ще більш радикальна діяльність розгорнулася за межами думської політики, у «найвищих» сферах. Так, 14 січня 1917 р. через міністра юстиції І. Г. Щегловітова, одного з лідерів правомонархічних сил, цареві була подана записка «російських православних кіл м. Києва», складена правим депутатом священиком Мітроцьким. Таке було офіційне формулювання. Насправді документ репрезентував погляди київського відділення «Союзу російського народу», що мав серйозну підтримку в урядових колах. Описуючи картину безладь, що відбувалися в країні, записка називала і міри до їх усунення.

Записка детально зупинялася на аграрному питанні. Мова йшла про те, що «необхідно ввійти в душу» російського мужика, який за свої подвиги на фронті повинний бути нагороджений землею з особливого військового земельного фонду, утвореного з ліквідованих німецьких земель плюс деякі поміщицькі землі, тому що не всі поміщики, навіть дворяни, є опорою самодержавства. Така міра мала на меті підняти «дух армії», щоб війну з перемогою закінчити, а селян прив'язати до царя, «єдиного їх благодійника». Цар наклав резолюцію: «Записка, гідна уваги». Під впливом «всеподданнейшей» записки правих сил царська влада значно розширила територіальну зону застосування ліквідаційних законів, однак відчуження землі на користь селян повинне було, відповідно до вимог Миколи II, відбутися винятково після закінчення війни.

Разом з цим праві сліпо не підкорювалися владі, намагаючись у своїх вимогах бути більшими радикалами, чим місцеве начальство. Дану ситуацію продемонстрував конфлікт між Одеським «Союзом російських людей», котрий бажав більш діяльної участі в житті краю, і Одеським генерал-губернатором Ебєловим, що бачив у цьому зазіхання на повноваження влади. Праві гостро критикували ліквідаційний закон від 2 лютого 1915 р., вважаючи його недостатнім для проведення реальної земельної реформи. К. Н. Пасхалов назвав його «шулерським законом 2 лютого...складеним так мистецьки, що німці можуть, не порушуючи його юридично, залишатися власниками всієї російської землі, ними до тепер захопленої».

Справа у тому, що громадськість, навіть найбільш лояльна царизму правомонархічна її частина, лишалася осторонь від прийняття рішень щодо антинімецької ліквідаційної політики, яка проводилася радою міністрів. Ні політики, ні громадські діячі зовсім не були знайомі зі справжніми мотивами антинімецької кампанії, тобто з концепцією «політики населення», що не підлягала публічному розголошенню і проводилася зусиллями закулісної гри. Щораз, як тільки в Думі поставала необхідність обговорення ліквідаційних законопроектів щодо обмеження німецького

землеволодіння, знаходилася безліч приводів їх не розглядати.

Праві не вщухали, і після тиску на громадську думку через пресу 3 серпня 1915 р. 37 представників фракції внесли пропозиції щодо утворення спеціальної думської комісії з метою боротьби з «німецьким засиллям». Цей день був ознаменований історичними виступами думських політиків, як правих депутатів, так і конфронтуючих з ними кадетів. Перше, що запропонував О. М. Хвостов – так це створити в росії концтабори для німців. Далі він критикував поліцейську владу за недостатні репресії проти етнічних німців, особливо тих, хто мешкав у москві. Хоча з 7,5 тис. німецьких підданих, які там мешкали, було вислано більш 1,5 тис. німців у призовному віці 18–45 років чоловічої статі (Дьонінгхауз et al., 2002). Інші ж не підлягали висланню, що було обговорено в спеціальних розпорядження ради міністрів.

Своєю демагогією праві домоглися зміцнення позицій в очах царату. Кадрова політика вищої влади проводилася з урахуванням того ступеня германофобії політиків, який вони зуміли пред'явити на суд громадськості.

Уже ставши міністром внутрішніх справ, О. М. Хвостов поєднав питання «німецького засилля» з німецьким (германським закордонним) капіталом і німецьким шпигунством, які, на думку правих, були тісно пов'язані. Не дивлячись на наявність суспільних слухів, перенесених у політичну програму правих, О. М. Хвостов акцентував увагу на тому факті, що чимало військових замовлень виконувалися такими відомими германськими концернами, як «Сіменс і Шукерт», «Сіменс і Гальске», «Загальна Компанія електричної промисловості». Провина їх полягала у тому, що вони навмисно затримували військово-промислове постачання до росії. Як правило, ці факти були засновані на інформуванні приватних осіб і газетярів, жадібних до сенсацій. Тому тут, звичайно ж, великою частиною, зіграв фактор соціального психозу – суспільство хотіло вірити й вірило, що військові невдачі та внутрішні помилки є наслідком зрадницьких дій «темних сил».

Програма і діяльність О. М. Хвостова в якості міністра внутрішніх справ мала величезний суспільно-політичний резонанс. Зокрема, письменник В. Пікуль у своєму художньо-історичному описі кризи самодержавної імперії Романових не залишив без уваги сюжет «німецького засилля», діяльності О. М. Хвостова, побуту колоністів і німецького походження царської родини, що свідчить про високий ступінь зацікавленості цією проблемою, як дореволюційного суспільства, так і сучасної читаючої аудиторії.

Розсудлива частина суспільства успіх О. М. Хвостова прямо називала порожньою демагогією. Разом з особистою критикою міністра О. М. Хвостова програму «ліквідації німецького засилля» підтримала буржуазія і частина лібералів, котрі вимагали звільнення внутрішнього ринку країни від німецького економічного й торгівельного тиску.

На загальному тлі антинімецької істерії зумів виділитися Всеросійський національний союз, запропонувавши масову депортацію німців за межі держави взагалі. Мабуть, це було занадто навіть для радикальних монархістів. Голова Астраханської народно-монархічної партії Тиханович-Савіцький у березні 1915 р. жадав від військового керівництва депортувати всіх німців на нежилі острови або узбережжя Каспійського й Аральського морів у помсту, що німці ведуть пацифістську пропаганду.

Відокремлено від чорносотенного табору діяли ультраправі громадські рухи, що маскувалися під «патріотичні» організації й не брали участі у політичній боротьбі. Сьогодні такі організації назвали б екстремістськими. Єдиною їхньою метою була боротьба з «німецьким засиллям», яка, по-суті, зводилася до агітації й організації погромів, а також полягала у критиці столичної влади і самих правих за зволікання в справі повсюдної ліквідації «германізму». Їхньою стихією була вулиця, а соціальний склад являв собою дивну суміш частини аристократії, думських депутатів, які не були монархістами, міських середніх прошарків, робочих і навіть деяких соціалістів.

13 березня 1915 р. на загальних надзвичайних зборах членів «Товариства 1914 року» була заслухана доповідь учителя І. І. Сєргєєва «Мирне завоювання росії німцями», видана коштом товариства окремою книгою в 1917 р. Він, зокрема, запропонував:

– поширити норми ліквідаційних законів на нащадків німців, що прийняли російське підданство з 1762 р.;

– виключити з російського підданства німців, що прийняли натуралізацію після 1870 р.;

– протягом 50 років після закінчення війни особам німецького походження не надавати російського підданства.

15 листопаду 1915 р. у будинку Петроградської міської думи відбулися надзвичайні загальні збори членів «Товариства 1914 року» під головуванням думського депутата М. А. Караулова (у ньому взяло участь більш 800 чоловік). Збори

прийняли резолюцію, що торкалася питань, не тільки зв'язаних з допомогою армії, але і суцільно політичні. У резолюції, зокрема, йшлося: «Товариство 1914 року» вважає своїм обов'язком відкрито виступити на боротьбу з безвідповідальними германофільськими впливами в країні. Для цього російському народові необхідний ряд заходів, одним з яких є усунення з державних посад німців і осіб з німецькими тенденціями.

Восени 1916 р. Рада «Товариства 1914 року» представила у вищі інстанції записку, в якій жорстким обвинуваченням піддалися деякі представники остзейського дворянства. Записка, зокрема, апелювала до дійсних фактів. Так, міський голова м. Феллін мав ряд зіткнень з царською адміністрацією за вживання в публічних місцях німецької мови; повітовий голова дворянства і водночас з цим керівник місцевої адміністрації з військової присутності А. фон Стрік був висланий за «германофільство»; барон Б. фон Вольф, старший помічник повітового начальника, забороняв патріотичні маніфестації в підтримку імперії; пастор фон Міквіц виконав церковну пісню, що не догодило чиновникам та представникам влади і т. д. Далі записка характеризувала діяльність німецького дворянства в галузі підтримки німецького духу в школі, виражала невдоволення протидією російській освіті в краї, германізацією, недоброзичливістю німецьких керівників краю до російських військ і поранених і т. д.

Товариство з перебільшенням приписувало своєму впливові прийняття владою низки антинімецьких заходів, у числі яких розширення зони впливу ліквідаційних законів, постановка питання про боротьбу з німецьким капіталом. Було причетним до німецького погрому в москві в кінці травня 1915 р. Підозрювалося в зв'язках з політичним масонством. Єдина нині відома антинімецька організація, яка підтримувала тісні зв'язки з подібними їй германофобськими рухами в Західній Європі. Наприкінці 1916 р. під впливом політико-партійної поляризації товариство втратило колишнє впливове значення.

Висновки. Отже, суспільну полеміку з «німецького питання» чимало представників інтелігенції й публіцистів, думці та міністри звели до політичної та економічної боротьби з «німецьким засиллям». При цьому вони не тільки спекулювали на дійсних антинімецьких настроях суспільства, але своєю пропагандою сприяли розпаленню шовінізму серед народу. «Патріотичні» організації й російські націоналісти ще більш нагнітили міжетнічні відносини. Замість настільки бажаного клапана для випускання соціальної пари зусиллями правих, монархістів і «націонал-патріотів» тема «німецького засилля» перетворилася в небезпечний інструмент радикалізації суспільства. Під виглядом порятунку Батьківщини розхитувалися підвалини імперської державності, чому великою мірою сприяла й антинімецька кампанія.

Перспективу дослідження теми складає вивчення ролі карально-репресивного апарату самодержавства в системі антинімецьких кампаній часів Першої світової війни. Адже дане явище в багатьох випадках пояснюється успішною діяльністю націоналістичної пропаганди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Lohr E. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against enemy aliens during World War I. *Cambridge Harvard University*. 2003. 304 p.
2. Laqueur W. Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia. *Harper Collins*, 1993. 317 p.
3. Зорик В.А., Зорик А.С. Політичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): монографія. Харків: ХДАК, 2011. 216 с.
4. Шпак Д., Гончаренко Д. Небезпека відродження фашизму в XXI столітті в російській федерації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 70. Т. 2. С. 49–54.
5. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. Київ: Наш Формат, 2018. 506 с.
6. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.): монографія. Харків: ХНАМГ, 2010. 360 с.
7. Шитюк М.М., Шкварець В.П., Козирєва М.Е. та ін. Німці Півдня України: Історія і сучасність:монографія /Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2009. 424 с.
8. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад: монографія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
9. Victor Dönninghaus. Die Deutschen in der Moskauer Gesellschaft. Symbiose und Konflikte (1494–1941). *München "R. Oldenburg"*, 2002. 576 p.

REFERENCES

1. Lohr E. (2003). Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against enemy aliens during World War I. Cambridge Harvard University. Cambridg. 304 p.

2. Laqueur W. (1993). Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia. Harper Collins. 317 p.

3. Zoryk V.A., Zoryk A.S. (2011). Politychni partii Ukrainy ta Rosii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – liutyi 1917 rr.). [Political parties of Ukraine and Russia during the First World War (1914 – February 1917 rr)]. KhDAK, Kharkiv. 216. [in Ukrainian].

4. Shpak D., Honcharenko D. (2023). Nebezpeka vidrodzhennia fashyzmu v XXI stolitti v rosiiskii federatsii. [The danger of the revival of fascism in the 21st century in the Russian Federation]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Vyp. 70. T. 2. S. 49–54. [in Ukrainian].

5. Fukuiama, F. (2018). Vytoky politychnoho poriadku. Vid pradavnikh chasiv do Frantsuzkoi revoliutsii [Origins of the political order. From ancient times to the French Revolution]. Nash Format, Kyiv. 506. [in Ukrainian].

6. Zhvanko L. (2010). Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini. Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.). [Refugees of the First World War in Ukraine. Documents and materials (1914–1918)]. KhNAMH, Kharkiv. 360. [in Ukrainian].

7. Shytiuk M.M., Shkvarets V.P., Kozyrieva M.E. ta in. (2009). Nimtsi Pivdnia Ukrainy: Istoriia i suchasnist [Germans of Southern Ukraine: History and Modernity]. MDU im. V.O. Sukhomlynskoho, Mykolaiv.424. [in Ukrainian].

8. Kappeler A. (2005). Rosiia yak polietnichna imperiia. Vynyknennia. Istoriia. Rozpad [Russia as a multi-ethnic empire. Occurrence History. Decay]. Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, Lviv. 360. [in Ukrainian].

9. Victor Dönninghaus. (2002). Die Deutschen in der Moskauer Gesellschaft. Symbiose und Konflikte (1494–1941). R. Oldenburg, München. 576 p.